

Розділ 1

АКТУАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК: 159.922.27

Ю.М. Варій

СОЦІАЛЬНА ДЕПРИВАЦІЯ ЯК ВИД ПСИХІЧНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

У статті розглядаються питання сутності та змісту соціальної депривації як виду психічної депривації. Вперше здійснено класифікацію соціальної депривації за змістом, чинниками соціального впливу, часом, волевиявленням, ступенем усвідомлення, ступенем ізоляції, впливом на поведінку, функціонуванням психіки, а також визначено форми її прояву.

Ключові слова: соціальна депривація, вікова депривація, депривація престижу, соціопрошаркова депривація, статусно-рольова депривація, депривація невизнання, депривація свободи вибору.

Оточуюче соціальне середовище визначально впливає на розвиток, формування і життєдіяльність людини. Підтвердженням цього є те, що діти, які потрапляли у мавпячі та вовчі зграї (ефект Мауглі), після їх повернення у людське середовище так ніколи й не змогли соціалізуватися, тобто стати повноцінними громадянами. Отже, відсутність соціальних контактів, стосунків, одним словом впливу соціального середовища як зовнішнього психічного, згубно впливає на розвиток, формування і життєдіяльність особистості. Проте у психологічній літературі немає всебічного обґрунтування як сутності та змісту самої соціальної депривації, так і її різновидів, форм, а також впливу на розвиток, формування і життєдіяльність людини. Фактично пси-

хологічна наука у цьому напрямі зробила лише перші кроки. Тому дослідження соціальної депривації як виду психічної депривації є актуальним.

Психологічна наука дещо по-різному розглядає питання сутності й змісту соціальної депривації. Найчастіше під *соціальною депривацією* розуміють специфічні відхилення від реальних соціальних норм поведінки і спілкування, які утворилися на основі відсутності певних умов соціалізації та можливостей всебічно засвоювати соціокультурні суспільні цінності [3; 6; 12].

Проте у навчальному посібнику, авторами якого є Н.М. Ануфрієва, Т.М. Зелінська і Н.О. Єрмакова, соціальна депривація визначається як психологічний стан людини, що викликається обмеженою можливістю засвоєння самостійної соціальної ролі [2, с. 197].

Іноді поняття «соціальна депривація» замінюється поняттям «соціальна ізоляція». Власне про соціальну ізоляцію пише К.Л. Бірман: «Ізоляція дітей від позитивного міжособистісного контакту може позбавити їх власних компонентів соціалізуючого досвіду. Довготривала ізоляція може викликати або збільшити невідповідність у соціальній адаптації, приводячи таким чином до погіршення соціального пристосування в наступні роки» [10, с. 829].

На думку О.Г. Алексеєнкової, соціальна депривація – це «повна відсутність контактів людини (або якої-небудь групи) із суспільством» [1, с. 52].

Дослідниця поділяє соціальну депривацію на такі різновиди: вимушена, примусова, добровільна і добровільно-вимушена [1, с. 52].

Разом з цим, О.Г. Алексеєнкова чи не вперше вказує на залежність наслідків депривації від віку людини, яка перебуває в умовах ізоляції [1, с. 53].

Вона розглядає ранню соціальну депривацію, її наслідки в умовах закритих освітньо-виховних установ, а також депривацію в дорослих.

Деякі моменти, які стосуються соціальної депривації та її впливу на поведінку і діяльність людей, ми вже розглядали [7; 8].

Незважаючи на те, що соціальна депривація в літературі певним чином отримала своє тлумачення, це поняття як змістовне психологічне явище залишається ще маловивченим. Потребують подальших розвідок питання змісту соціальної депривації у різному віці та в різних соціальних групах, її форми і різновиди, а також впливу на поведінку і діяльність людей, особливо у поєднанні з іншими чинниками.

Тому *метою* нашого наукового пошуку є розкриття різновидів і форм соціальної депривації як складного багатогранного психічного явища.

У своїй статті «Психічна депривація студентської молоді України першого десятиліття ХХІ століття» [8] ми виявили, що саме поняття «депривація» в науковій літературі трактують по-різному. Одні його розуміють як «психічний стан» [9, с. 14]. Інші ж вважають втратою чи нестачею чогось значущого [4, с. 130] або ізоляцією [1, с. 52; 10, с. 829].

На нашу думку, такі погляди не зовсім правильні. З одного боку, депривацію можна розглядати як процес, коли людина реально переживає нестачу чи відсутність чогось, але аж ніяк не як «психічний стан», оскільки останній – це «відображення людиною взаємодії внутрішніх і зовнішніх психічних впливів у певний статичний відрізок часу» [6, с. 232].

Отже, депривація може спричиняти той чи інший психічний стан людини, що залежить також від інших складових психології людини.

З іншого боку, депривація – це дійсно втрата чогось. Але чого? Внутрішнього чи зовнішнього? І внутрішнього, і зовнішнього!

Зовнішнє психічне – це насамперед вплив оточуючого соціального середовища. А внутрішнє – це ті «сліди», які оце зовнішнє психічне («втрачене», «відсутнє» чи «недостача») зали-

шило у людській психіці, яку перешкоду створило для формування і розвитку психічних структур (психічних утворень).

Звідси психічна депривація – це недорозвинення чи недооформлення певних психічних утворень у психіці людини або часткова чи повна їхня відсутність у ній, що перешкоджає її нормальному функціонуванню.

За М.Й. Варієм, це відсутність (повна або часткова) у психіці людини внутрішнього психічного, яке не сформувалося (чи сформувалося частково, неповно) внаслідок відсутності (повної чи часткової) взаємодії із зовнішнім психічним. Дослідник пише: «Депривація – це тимчасова або постійна, повна або часткова, штучна або зумовлена життєдіяльністю ізоляція людини від взаємодії її внутрішнього психічного із зовнішнім психічним» [6, с. 856].

На основі психічної депривації формуються викривлені або неповноцінні псі-програми поведінки й діяльності людини [5, с. 201–241, 251–264].

Таким чином, соціальна депривація як вид психічної депривації – це недорозвинення чи недооформлення певних психічних утворень у психіці людини або повна їхня відсутність внаслідок повної чи часткової відсутності впливу оточуючого соціального середовища як зовнішнього психічного.

Соціальне середовище як зовнішнє психічне має величезну кількість чинників, різних за змістом і характером впливу на людську психіку, проте необхідних для розвитку і життєдіяльності людини. Значить, і соціальна депривація за своїм змістом та характером є явищем складним, багатогранним. Вона виявляється у різних формах і поділяється за різними ознаками.

Наші дослідження свідчать, що із соціальною депривацією та її видами зустрічається майже кожна людина. З нею зіштовхуються діти дошкільного віку, школярі, які живуть або навчаються не лише в закритих установах, але й у звичайних сім'ях, студенти різних спеціальностей, керівники, бідні й багаті, незаміжні, холостяки та одружені, люди із життєвим та професійним

досвідом і пенсіонери та ін. Тому важливо знати всю сукупність форм і видів соціальної депривації.

В літературі робилися спроби класифікувати їх. Так, О.Г. Алексеєнкова виокремлює такі різновиди соціальної депривації: 1) *вимушена ізоляція*, коли людина або група в цілому виявляються відірваними від соціуму в силу обставин, що не залежать від їхньої волі, а також від волі суспільства (наприклад, команда корабля, що потрапила на безлюдний острів після катастрофи); 2) *примусова ізоляція*, коли суспільство відокремлює людей незалежно від їхнього бажання, а нерідко й всупереч йому. Прикладом такої ізоляції, зокрема, є засуджені в умовах різних виправно-трудоустанов; закриті групи, перебування в яких не передбачає обмеження в правах і різниці в соціальному статусі людини – солдати термінової служби в умовах загального військового обов'язку, вихованці дитячих будинків, шкіл-інтернатів; 3) *добровільна ізоляція*, коли люди дистанціюються від суспільства за власним бажанням (ченці, пустельники, сектанти, які живуть у глухих, важкодоступних місцях); 4) *добровільно-вимушена (або добровільно-примусова) ізоляція*, коли досягнення якоїсь значимої для людини (групи) мети припускає необхідність істотно обмежити свої контакти зі звичним оточенням (наприклад, різні професійні закриті групи, а також професійно-спеціалізовані навчальні установи інтернатного типу – спортивні школи-інтернати, інтернати для особливо обдарованих дітей і підлітків, нахімовські й суворівські училища та ін.) [1, с. 52].

Однак виникає питання: це різновиди чи форми соціальної депривації? Адже сама дослідниця назвала підпункт 1 розділу 5 «Форми соціальної депривації», а пише про різновиди [1, с. 52].

Наші дослідження доводять, що соціальна депривація виявляється у різних формах і поділяється за різними ознаками.

Отже, соціальна депривація поділяється на такі різновиди:

а) **за змістом на:** вікову, престижну, самоствердження, свободи вибору, соціопрощаркову, гендерну, утрати сенсу, утрачених надій, статусно-рольову, невизнання, спілкування і взаємодії, критично-смыслову;

б) **за чинниками соціального впливу на:** сімейну, дошкільну, шкільну, вуличну, спеціалізаційну (школи-інтернати, колонії тощо), студентську, культову (конфесії, секти), органічну, етнічну, суспільну, професійну;

в) **за часом:** короткотривалу, затяжну, довготривалу, довічну;

г) **за волевиявленням:** добровільну, вимушену, примусову;

д) **за ступенем усвідомлення:** усвідомлену, частково усвідомлену, неусвідомлену;

е) **за впливом на поведінку і діяльність:** негативну, нейтральну, позитивну;

є) **за впливом на функціонування психіки:** ускладнювальну, дестабілізуючу, руйнівну;

ж) **за ступенем ізоляції:** повну, часткову, відносну.

Соціальна депривація може відбуватися у формі *самоізоляції, ситуативної ізоляції, спеціалізації, уявної або реальної нестачі*. За характером прояву вона може мати як *відкриту*, так і *скрити форми*.

На наш погляд, *вікова депривація* як вид соціальної депривації має місце у всі вікові періоди психічного розвитку людини. Її можна поділити за психологічним віком людини, тобто на депривацію немовляти, передшкільного і дошкільного дитинства, молодшого шкільного віку, підліткового віку, першої та другої юності, першої (період молодості) та другої (період зрілості) дорослості, похилого віку, старечого віку і довгожителів, а також пренатального та переднатального періодів, які сьогодні взагалі не підлягають психологічному дослідженню [6, с. 236–237].

Вікова соціальна депривація виникає внаслідок дії різноманітних соціальних чинників. Наприклад, у сучасному суспіль-

стві молодих людей у цілому цінують вище, ніж літніх. Часто прийом на ту чи іншу роботу обмежується певним віком та ін.

З іншого боку, вікова соціальна депривація виникає, коли у визначеному віці повністю або частково відсутнє певне соціальне середовище як зовнішнє психічне. Наприклад, немовляті, дитині, школяру, студенту потрібно людське середовище, щоб відбувався психічний розвиток.

Депривація престижу виникає тоді, коли людина не може змиритися з тим, що вона не має одягу, який вважається престижним, не має будинку за містом, престижного автомобіля, не живе у престижному районі, не закінчила престижного навчального закладу, не обідає у престижних ресторанах та ін.

Депривація самоствердження виявляється в тому, що людина не може самоутвердитись. Незадоволені соціальні потреби, зокрема у самоствердженні, нерідко приводять до злочинного насильства або ж до ретретистських форм девіантної поведінки. Незвершення, нереалізована потреба в самоствердженні приводить кінець кінцем до фрустрації, кризи особистості, девіантних проявів.

Депривація утрати сенсу – це переживання нудьги, розчарування в усьому, нецікавості життя. Е. Берн писав, що, поряд із сенсорним голодом і потребою у визнанні, в людини є потреба в структуруванні часу [3]. Втративши сенс, люди не можуть знайти мету в житті, самостійно організувати і знайти сферу своєї діяльності, що викликає підсвідоме роздратування й виливається у внутрішні й зовнішні конфлікти.

На наш погляд, з депривацією утрати сенсу пов'язана криза 30 років, яку іноді називають кризою сенсу життя, криза 40 років (або криза середини життя), коли людина оцінює своє життя на предмет того, чи правильно вона розуміє і реалізує справжнє призначення свого життя, а також криза «дорослості», яка знаменується розривом особистого й загальнолюдського сенсів життя. У зв'язку із цим основне завдання зрілості В.І. Слободчиков і Г.А. Цукерман, наприклад, визначають як «універса-

лізацію – вихід за межі власної індивідуальності й одночасно вхід у простір загально- і надлюдських екзистенціальних цінностей як у «своє інше» [11, с. 44].

Критично-смілова депривація зумовлена драматичними, а іноді й трагічними подіями як втратою працездатності, інвалідністю, розлученням, нес-подіваною смертю близької людини, позбавленням волі, втратою майна та ін.

Депривація свободи вибору виявляється в тому, що часто соціальні умови вимушують людину вчиняти всупереч свободі вибору. Людина хотіла б стати лікарем, художником, мандрівником, письменником чи мати своє житло та ін., але не має таких можливостей.

Соціопрощаркова депривація полягає в тому, що представники деяких соціальних груп споконвічно мають менше шансів реалізувати себе у порівнянні з іншими групами. Такі соціальні винагороди, як престиж, влада, високий соціальний і економічний статус, виявляються більше доступними для одних категорій населення й менш доступними для інших.

Гендерна депривація пов'язана із фактичною нерівністю чоловіка і жінки в суспільстві. Як правило, чоловіків-працівників цінують вище, ніж їхніх колег-жінок, на керівні посади стараються призначити особу чоловічої статі. Часто жіноча праця менше оплачувана. Фактично на жінку припадає виховання дітей і ведення домашнього господарства та ін.

Гендерна депривація наявна і тоді, коли поряд повністю відсутня протилежна стать. Не йдеться про інтимні стосунки, а про стать як природне явище, як зовнішнє психічне.

Депривація утрачених надій виникає на підґрунті невідповідності між очікуванням і фактичними результатами. О.І. Спесівцева цей різновид соціальної депривації називає відносною [13]. Сучасне суспільство таке, що воно не дає можливості реалізувати людям багато важливих потреб. При цьому сприйняття депривації утрачених надій тим сильніше, чим більша розбіжність між тим, на що люди, з їхнього погляду, заслуговують,

і тим, що відбувається насправді. Така розбіжність може викликати в людини почуття несправедливості, гнів, заздрість, депресію, відчуження, а також сприяти виникненню ненормативних зразків поведінки з метою зняття напруження й відновлення почуття власної гідності, що проявляється у формі злочинів проти власності, насильства та ін.

Статусно-рольова депривація виникає, коли людина відчуває себе незадоволеною в наявному статусі чи ролі, мріє про вищий статус, нову соціальну роль або до наявного статусу тривалий час знаходилася на вищих щаблях (наприклад, була депутатом, губернатором, мером, міністром, чиновником високого рангу, керівником, зіркою естради, знаменитим футболістом, тренером тощо).

Депривація невизнання виникає внаслідок свідомого чи неусвідомленого ігнорування або замовчування заслуг і досягнень людини в будь-якій сфері. Наприклад, не визнають твори письменника, картини художника, винаходи інженера, відкриття вченого, досягнення керівника та ін.

Депривація спілкування і взаємодії виявляється у відсутності або обмеженні безпосереднього контакту із живими людьми: немає обміну думками, почуттями, емоціями, немає живої взаємодії. Людина поступово відсувається у віртуальний світ, спілкується з віртуальними персонами через Інтернет. Як вирішення такого протиріччя, люди іноді знаходять вихід – «створюють» співрозмовника, персоніфікуючи живі або неживі об'єкти.

Живучи в суспільстві, будучи добре інтегрованим у нього, людина може одночасно переживати глибоку ізоляцію, прірву між собою й світом. Про це пише Е. Фромм у книзі «Втеча від волі»: «У міру того, як дитина відокремлюється від цього світу, вона починає усвідомлювати свою самотність, свою окремість від інших. Ця відокремленість від світу, що у порівнянні з індивідуальною істотою уявляється безмежно величезним, потужним, – а іноді й небезпечним, загрозливим, – породжує почуття беззахисності й тривоги. Поки людина була невіддільною

частиною світу, поки не усвідомлювала ні можливостей, ні наслідків індивідуальних дій, їй не доводилося і боятися його. Але, перетворившись на індивідуальність, вона залишається один на один із цим світом, що приголомшує й загрожує» [14, с. 84].

Соціальна депривація часто переживається людиною як соціальна невлаштованість, а остання, будучи усвідомленою, як незадоволення. Людина, яка знаходиться в стані соціальної невлаштованості, буде прагнути подолати її або активною «позитивною» діяльністю (підвищенням освітнього і професійного рівня, отриманням другої професії, опануванням іноземних мов, винахідництвом, раціоналізацією тощо), або активною небажаною для суспільства діяльністю, зокрема злочинною. Не зумівши активно подолати невлаштованість (мертонівська «подвійна невдача»), особа може або змиритися, або знайти втіху в алкоголі, наркотиках, або зважитися на самогубство.

Виявлено, що людина, яка частково чи повністю відірвана від суспільного життя, втрачає багато соціальних навичок, а також коло соціальних зв'язків. У цьому випадку йдеться не лише про недоформування певних утворень психіки, але й про зниження «інструментальних» можливостей входження людини в суспільство.

Депривація може якийсь час частково або навіть повністю не усвідомлюватися, а її негативні наслідки можуть асоціюватися з іншими, більш явними причинами, що лежать на поверхні. Джерело прихованої депривації може знаходитися в родині, школі, інших соціальних інститутах, суспільстві в цілому.

Характер психічної депривації кожної людини багато в чому визначається індивідуальними особливостями особистості, зокрема значимістю тих потреб, які нереалізовані. Наслідки різних видів соціальної депривації часто виявляються подібними, зачіпають ті самі особистісні структури, що утруднює діагностику справжніх причин порушень.

Таким чином, соціальна депривація як вид психічної депривації – це недорозвинення чи недооформлення певних психі-

чних утворень у психіці людини або повна їхня відсутність внаслідок повної чи часткової відсутності впливу оточуючого соціального середовища як зовнішнього психічного.

Соціальну депривацію доцільно поділити на такі різновиди: а) за змістом на: вікову, престижну, самоствердження, свободи вибору, соціопрощаркову, гендерну, утрати сенсу, утрачених надій, статусно-рольову, невизнання, спілкування і взаємодії, критично-смилову; б) за чинниками соціального впливу на: сімейну, дошкільну, шкільну, вуличну, спеціалізовану (школи-інтернати, колонії тощо), студентську, культову (конфесії, секти), органічну, етнічну, суспільну, професійну; в) за часом: короткотривалу, затяжну, довготривалу, довічну; г) за волевиявленням: добровільну, вимушену, примусову; д) за ступенем усвідомлення: усвідомлену, частково усвідомлену, неусвідомлену; е) за впливом на поведінку і діяльність: негативну, нейтральну, позитивну; є) за впливом на функціонування психіки: ускладнювальну, дестабілізуючу, руйнівну; ж) за ступенем ізоляції: повну, часткову, відносну.

Соціальна депривація протікає у формі самоізоляції, ситуативної ізоляції, спеціалізованої ізоляції, уявної або реальної нестачі. За характером прояву вона може мати як відкриту, так і скриту форми.

-
1. Алексеенкова Е.Г. Личность в условиях психической депривации: учебн. пособие / Е.Г. Алексеенкова. – СПб.: Питер, 2009. – 96 с.
  2. Ануфрієва Н.М. Соціальна психологія: навч.-метод. посібник / Н.М. Ануфрієва, Т.М. Зелінська, Н.О. Єрмаков. – К.: Каравела, 2009. – 216 с.
  3. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: перевод с английского / Э. Берн. – М.: ПРАМЕБ, 1992. – 384 с.
  4. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с.

5. Варій М.Й. Енергетична концепція психіки і психічного: монографія / М.Й. Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 318 с.

6. Варій М.Й. Загальна психологія: підр. [для студ. вищ. навч. закл.] / М.Й. Варій. – [3-те вид.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2009. – 1007 с.

7. Варій Ю.М. Вплив психічної депривації на формування молодіжних злочинних груп / Ю.М. Варій // Психологічні аспекти національної безпеки: організована злочинність: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 31–34.

8. Варій Ю.М. Психічна депривація студентської молоді України першого десятиліття ХХІ століття / Ю.М. Варій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць / голов. ред. В.Л. Ортинський. – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – Вип. 2. – С. 27–40.

9. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек. – Изд. 1-ое русское. – Прага: Медициническое издательство «Авиценум», 1984. – 334 с.

10. Психологическая энциклопедия / под. ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 1096 с.

11. Слободчиков В.И. Интегральная периодизация общего психического развития / В.И. Слободчиков, Г.А. Цукерман // Вопросы психологии. – 1996. – № 5. – С. 41–52.

12. Словарь психолога-практика / сост. С.Ю. Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 976 с.

13. Спесивцева О.И. Отрицательные эмоции индивида как рефлексия относительной депривации / О.И. Спесивцева // Вестник ЧелГУ. – Сер. 8. Экономика, Социология, Социальная работа. – 2004. – № 1 (1). – С. 38–40.

14. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Прогресс, 1990. – 336 с.

Варій Ю.М. Соціальна депривація як вид психическої депривації.

В статтє рассматриваются вопросы сущности и содержания социальной депривации как вида психической депривации. Впервые осуществлена классификация социальной депривации по содержанию, факторам социального влияния, времени, волеизъявлению, степени осознания, степени изоляции, влиянию на поведение, функционированию психики, а также определены формы её проявления.

Ключевые слова: социальная депривация, возрастная депривация, депривация престижа, статусно-ролевая депривация, депривация непризнания, депривация свободы выбора.

Varij J.M. Social deprivation as type of psychical deprivation.

The article deals with the problem and the essence of social deprivation as a kind of psychical deprivation. Classification of social deprivation according to the content, sources of social influence, intention, awareness degree and isolation, influence on conduct, psychology functioning and its manifestation forms is made for the first time.

Key words: social deprivation, age deprivation, deprivation of prestige, socio-class deprivation, deprivation of objection, choice deprivation.

УДК 159.9:37-057.87

З.Я. Ковальчук

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СИСТЕМІ ВЧИТЕЛЬ-УЧЕНЬ

У статті розкриваються соціально-психологічні особливості взаємодії в системі «вчитель-учень». Зазначається, що спрямованість учителя на себе і на інших, наявність у нього тих чи інших властивостей особистості може забезпечити продуктивність педагогічного спілкування, а також вплинути на характер міжособистісних контактів.

Ключові слова: взаємодія, спілкування, комунікативно-перцептивні процеси, соціальна роль, самовдосконалення, взаємовплив, система «вчитель-учень».

Кожна людина, включаючись у взаємини, стає суб'єктом і об'єктом ще на ранніх етапах життя. Спілкування розвивається під впливом мотивів, що спонукають учасників ставити перед